

ІСТОРИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ ВІД ПОЧАТКОВИХ ЕТАПІВ ДО КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

Ірина ГРАБОВСЬКА

orcid.org/0000-0002-7416-9541

кандидат філософських наук,

старший науковий співробітник відділу філософії і геополітики НДІУ

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

orcid.org/0000-0003-3041-8945

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософських проблем етносу та нації Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ

Анотація. Стаття присвячена проблемам історичної динаміки й закономірностей розвитку геополітичної суб'єктності України. Автори зазначають, що в давньоукраїнські часи Київська держава, безумовно, була важливим геополітичним суб'єктом Центрально-Східної Європи. Потім ця роль перейшла до Галицько-Волинського (Руського) королівства. З утратою цим королівством державної незалежності певний час навіть латентної суб'єктності українські землі не мали, а у XV–XVI століттях осердям латентної геополітичної суб'єктності України стали володіння князів Острозьких. З кінця XVI століття роль носія латентної геополітичної суб'єктності (яка за гетьмана Сагайдачного набувала рис актуальної) перейшла до українського козацтва, січового та реєстрового. Козацька держава, започаткована Богданом Хмельницьким, на кілька десятиліть стала вагомим геополітичним силою, потім утратила свою повноцінну суб'єктність, перетворившись на автономію у складі Московії. Спроби Івана Мазепи та Пилипа Орлика відновити державну незалежність і геополітичну суб'єктність завершилися невдачею, тому закономірним стало повернення до стадії латентної геополітичної суб'єктності. Автори аналізують причини втрати Україною навіть такого типу суб'єктності наприкінці XVIII століття та доходять висновку, що ранньомодерна козацька нація вже втратила свою життєвість у нових історичних умовах. А тому формування основ латентної, тим більше актуальної геополітичної суб'єктності відбувалося у XIX столітті разом із формуванням модерної української нації як нації європейської. У статті описуються й аналізуються перші прояви геополітичної суб'єктності України у 1847–1849 і 1876–1882 роках у європейському контексті. Ці прояви суб'єктності України, поділеної між двома імперіями, ще не мали всіх ознак загальнонаціональних феноменів, проте наприкінці XIX століття латентна суб'єктність цілісної української нації стає все більш очевидною, а її еліта починає формувати наукове та публіцистичне обґрунтування здобуття державності й актуальної геополітичної суб'єктності.

Ключові слова: Україна; геополітична суб'єктність; латентна суб'єктність; модерна нація; підґрунтя суб'єктності.

HISTORICAL FORMATION OF THE GEOPOLITICAL SUBJECTIVITY OF UKRAINE FROM THE INITIAL STAGES TO THE END OF THE 19TH CENTURY

Iryna HRABOVSKA

Candidate of Philosophical Sciences,
senior research fellow of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS

Serhii HRABOVSKYI

Candidate of Philosophical Sciences, senior research fellow of the Department of
Philosophical Problems of Ethnicity and Nation, H. Skovoroda Institute of Philosophy of NASU

Annotation. The article is devoted to the problems of historical dynamics and patterns of development in the geopolitical subjectivity of Ukraine. The authors note that in ancient Ukrainian times, the Kyiv state was definitely an important geopolitical subject in Central Eastern Europe. Then this role passed to the Kingdom of Galicia-Volhynia (the Kingdom of Rus). With the loss of state independence by this kingdom, Ukrainian lands did not even have latent subjectivity for a certain time, and in the 15th and 16th centuries, the possessions of the princes of Ostrozhskyyi became the centre of latent geopolitical subjectivity in the country. From the end of the 16th century, the role of the bearer of latent geopolitical subjectivity (which, under Hetman Sahaidachnyi, acquired the characteristics of an actual one) passed to the Ukrainian Cossacks, Sich, and Register. The Cossack State, founded by Bohdan Khmelnytsky, became a significant geopolitical force for several decades, then lost its full subjectivity, turning into an autonomy within Muscovia. The attempts of Ivan Mazepa and Pylyp Orlyk to restore state independence and geopolitical subjectivity ended in failure, so it was natural to return to the stage of latent geopolitical subjectivity. The authors analyse the reasons for Ukraine's loss of even this type of subjectivity at the end of the 18th century and come to the conclusion that the early modern Cossack nation has already lost its vitality in new historical conditions. That is why the formation of the foundations of a latent, even more relevant, geopolitical subjectivity took place in the 19th century, together with the formation of the modern Ukrainian nation as a European nation. The article describes and analyses the first manifestations of geopolitical subjectivity in Ukraine in 1847–49 and 1876–82 in the European context. These manifestations of the subjectivity of Ukraine, divided between two empires, did not yet have all the signs of nationwide phenomena, however, at the end of the 19th century, the latent subjectivity of the integral Ukrainian nation became more and more obvious, and its elite began to form a scientific and journalistic justification for the acquisition of statehood and an actual geopolitical subjectivity.

Key words: Ukraine; geopolitical subjectivity; latent subjectivity; modern nation; basis of subjectivity.

Постановка проблеми. Проблема геополітичної суб'єктності України є однією з найактуальніших у сучасному українознавчому науковому дискурсі. В історичному плані геополітична суб'єктність України після середньовіччя, у Нові часи коливалася між латентною та неусталеною, проте реально актуальною, а іноді спадала практично до нуля. У добу Київської Русі ситуація була принципово іншою: тодішня «імперія Рюриковичів», як писав Карл Маркс у забороненій в ССРСР праці «Таємна

дипломатія XVIII століття», була східноєвропейською подобою імперії Карла Великого та являла собою підґрунтя постановня у майбутньому близько десяти держав [22], відтак мала реальну геополітичну суб'єктність, змагаючись зі Східною Римською імперією, тобто Візантією. І з цим загалом можна погодитися. А з XIII століття провідна роль від Києва перейшла до Галицько-Волинського (Руського) королівства та Великого Новгороду (який згодом став головним ворогом Московії), але

в XIV столітті перше втратило державність, а роль другого значно впала, а в XVI столітті зійшла до нуля після знищення московітами самого Новгороду та більшості новгородців. У XV–XVI століттях осердям латентної геополітичної суб'єктності України стали володіння князів Острозьких, династія яких дала низку визначних воєначальників і меценатів релігійно-культурних процесів. З кінця XVI століття роль носія латентної геополітичної суб'єктності (яка за гетьмана Сагайдачного часом набувала рис актуальної) перейшла до українського козацтва, січового та реєстрового.

Виклад основного матеріалу. Чи можна вважати, що часи Хмельниччини та періоди гетьманування Івана Виговського та Петра Дорошенка засвідчили постання України як відносно самостійного геополітичного суб'єкта? На нашу думку, і можна, і потрібно. Богдан Хмельницький, який починав повстання як суто козацький лідер, швидко перетворився на лідера загальнонаціонального, поставивши за мету об'єднання всіх територій України-Русі аж до Сяну, щоб кордон став, за словами гетьмана, «як за давніх князів Руських». Зауважмо, що повстання почалося у рік підписання Вестфальського миру (1648), який знаменував перехід від Європи монархів до Європи націй, принаймні Західної Європи, з рівноправністю релігій і державним суверенітетом над певними територіями. Йшлося не лише про монархії, а й про республіки. Так, «цей мир узаконив існування Сполучених провінцій Нідерландів і Швейцарської Конфедерації як незалежних республік, таким чином формально визнаючи статус, який ці дві держави фактично мали впродовж багатьох десятиліть» [21]. А наступного

року в Англії парламент стратив короля та проголосив республіку. Тобто Хмельниччина перебувала в контексті головних тенденцій того часу. Проте належність до європейського південного сходу диктувала потребу поєднання внутрішнього республіканського устрою з тією чи іншою династичною «парасолькою». Переяславська угода 1654 року з боку Української держави мала на меті саме таке, проте Москва тлумачила її як повне підпорядкування українських земель цареві; де-факто протрималася ця угода тільки рік. Після смерті Хмельницького гетьман Іван Виговський шукав інший спосіб легітимації *Patria Cosacororum*, аніж угода з деспотичним Кремлем. Канцлер гетьмана Виговського Юрій Немирич домігся підписання угоди «між станами Корони Польської і Великого князівства Литовського, з одної сторони, і вельможним гетьманом і Військом Запорозьким, з другої» [2], яку він і козацька еліта вважали виходом зі складної геополітичної ситуації.

Угода передбачала перетворення польсько-литовської держави на конфедерацію Корони Польської, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського (тобто України). Українську державу, за угодою, склали воеводства Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Чернігівське та частково Руське (Галичина). «Органом законодавчої влади на території Великого Князівства Руського оголошувалися Національні збори, тобто виборний парламент, а виконавча влада мусила належати довічно обраному й затвердженому королем гетьманові» [17, с. 373]. За Українською державою визнавалося право мати скарбницю, монетний двір у Києві, судовий трибунал, шістдесятитисячне

реєстрове військо та десятитисячну найману армію (це давало у підсумку одні з найпотужніших збройних сил Старого світу). А мету федерації окреслювали рядки угоди: «Спільна рада і спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога» [2].

Але сейм Речі Посполитої виявився нездатним визнати Україну й українців своєю рівноправною складовою (це був утрачений шанс для обох сторін), а Москва поспішила оформити «вічний мир» з Варшавою, який фактично став угодою про поділ України (1667). Відновити статус *Patria Cosacorum* як самостійного геополітичного суб'єкта спробував Петро Дорошенко – останній гетьман обох боків Дніпра, але зазнав невдачі. Відтак геополітична суб'єктність України набуває латентного характеру за гетьманування Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Кирила Розумовського. Спроби Мазепи відновити незалежність Козацької держави ввійшли до історії та за певних обставин могли мати успіх; Конституція Пилипа Орлика є визначним документом, який засвідчив засади української демократії; військові реформи Данила Апостола засвідчили прагнення *Patria Cosacorum* до модернізації; Кирило Розумовський орієнтувався на європейське Просвітництво й у 1763 році спробував зібрати постійно діючий парламент – Генеральні збори; все це знаменувало певні моменти розвитку ранньомодерної української нації. Але її історичний потенціал упродовж XVIII століття вичерпав себе так само, як і потенціал польської шляхетської нації. Повноцінну суб'єктність тепер могла мати лише модерна нація, інтегрована в європейський контекст. Звісно, у ті часи існували й потужні геополітичні величини,

які не мали національної основи, як-от Російська та Османська імперії, але їх не випадково називали «хворими людьми Європи». Втім це вже інша тема.

Перехід від ранньомодерної до модерної нації в Україні, як і в низці інших країн Центрально-Східної Європи, був підштовхнутий Великою французькою революцією. Власне, йшлося, якщо в найзагальніших рисах, про більш чи менш тривале перетворення всього етносу на громадянську спільноту з рівними правами й обов'язками, тоді як раніше права й обов'язки такого ґатунку мала тільки частина етносу – 5%, 10% чи 20% від загальної його кількості. А разом із тим край існуванню ранньомодерної нації поклали скасування Катериною Другою Гетьманщини разом із її автономією, перетворення самоврядного протекторату (рівень цієї самоврядності був різним, але ніколи не нульовим) на колонію, де влада вживала заходів для «обрусення края», швидка трансформація козацтва (включно зі старшиною) на підданців самодержавства, таких само, як росіяни, без урахування українських традицій, і водночас закріпачення абсолютної більшості населення, селянства, та перетворення низки містечок на безправні села; власне, кріпаки в Російській імперії перебували фактично у рабському стані, власник міг їх продавати та купувати, переселяти та карати тощо. Згадаймо Шевченкове:

Продаєм

Або у карти програєм

Людей... не негрів... а таких,

Таки хрещених... но простих [16].

Якщо раніше існували певні соціальні ліфти, можливості набуття козацького стану (який означав належність до ранньомодерної нації) селянами та

городянами, ба більше – іншоетнічними особами, то тепер це стало неможливим. Досить згадати, яким складним був процес набуття статусу особисто вільної людини Тарасом Шевченком – ситуація, неможлива за часів Гетьманщини. Додамо до цього «добровільно-примусове» переселення найактивнішої частини козацтва на Кубань, неминуче в умовах імперської держави «висмоктування» з України найталановитіших достойників обома російськими столицями та «мовчання» Галичини, яка опинилася в імперії Габсбургів після поділів Речі Посполитої – й одержимо картину тодішньої ситуації у її головних рисах.

Повне позбавлення України навіть елементів латентної суб'єктності не могло не викликати спротиву. З боку покріпачених селян це були численні бунти, а насамперед – масова втеча на щойно загарбані імперією (до речі, за допомогою козацтва) причорноморські та приазовські землі. Частина козаків переселилася під руку Османської імперії, створивши Задунайську Січ. Була і спроба знайти у Європі союзників у боротьбі за відновлення самостійності України – цьому присвятив свою поїздку до Пруссії учасник Новгород-Сіверського гуртка Василь Капніст. Проте за нових історичних умов навіть латентну суб'єктність Україні довелося вибудовувати наново. І справді значним внеском Новгород-Сіверського гуртка у цю справу стало створення в колі його учасників «Історії Русів». Авторство її точно не встановлене, хоча більшість дослідників схиляється до того, щоб назвати автором «Історії...» Григорія Полетику (інші варіанти – його син Василь, Опанас Лобосевич, Олександр Безбородько). «У концептуальному плані "І.Р." обстоює ідеї самостійного

держ. розвитку України, тягlosti укр. історії з княжих часів та репрезентує ідеологію укр. автономістів кін. 18 ст.» [18]. В «Історії...», написаній ще «старою» книжною мовою, доводиться, що саме Україна, а не росія є прямою наступницею Київської Русі, що українці є окремий від росіян народ зі своїми традиціями (передусім – без того рабства, що «в найвищій мірі панує серед московського люду»), відтак саме Україна має всі права на відновлення своєї суб'єктності. Автор книги брав за взірць литовсько-руську добу, коли Україна вступала у відносини з Литвою та Польщею «як вільний з вільним і рівний з рівним». На його думку, визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького – це справедлива народна боротьба за своє «буття, свободу, власність». В «Історії Русів» провідними мотивами також є опис славетної минавшини козацтва, апологетика правди, справедливості, свободи, ствердження неможливості для будь-якого уряду ґрунтувати свою діяльність на тиранії та рабстві. «Історія...» кілька десятиліть таємно поширювалася у середовищі української шляхти, і не лише її. Хоча деякі події описані в «Історії...» недостовірно, загальна цінність цієї праці у формуванні новітньої української тожсамості, отже, соціокультурного базису латентної, а затим і реальної суб'єктності, значна.

Назагал в розвитку національних рухів Центрально-Східної Європи можна виокремити три головних етапи. На початковому етапі, позначеному ностальгічними настроями за страченим у минулих часах, невелика група інтелектуалів збирає історичні документи, фольклор, предмети старовини, вважаючи, що ще може зарадити зникненню самотності

їхнього народу під навалю імперської культури. Другий, або культурницький, етап зазвичай стає періодом відродження значущості місцевих мов, дедалі ширшого їхнього використання в літературі й освіті. А на третьому, або ж політичному, етапі відбувається формування національних організацій і висунення національно орієнтованих вимог, за якими більшою чи меншою мірою криється не лише прагнення до самоврядування, а й настанова на державну незалежність. Ці етапи можуть поєднуватися, бути «сплетеними» в цілісний потік, а можуть змінюватися певними відступами, поверненнями до вже наче перейденого. І в Російській імперії під впливом ідей Просвітництва та Великої французької революції активізувалися (точніше, у низці випадків виникли) національні рухи та культурне відродження (зновтаки, радше народження модерних культур). В Україні також етапи накладалися один на одного, і формування модерної національної тожсамості, як бачимо, почалося ще в останні часи існування ранньомодерної козацької нації. При цьому латентна суб'єктність не могла постати без власне українського національного самоусвідомлення та поширення поняття «українець» на всі верстви населення.

Величезний ідейний вплив на настрій тодішніх освічених верств справили французькі енциклопедисти та теоретики політичної революції, які довели суб'єктність народу, а не монарха та знаті в історичному процесі, а ще більше – твори німецького культурфілософа Йоганна Гердера. Останній довів націєтворчу роль мов і фольклору, народних звичаїв і побуту селянства, які він протиставив мертвотності й штучності, знеособленості та культові чужих мов, які

панували при дворах європейських володарів. При цьому орієнтація на вільні самоврядні нації «супроводжується найрішучішим засудженням військових конфліктів, колоніальної експлуатації та всіх інших форм зла по відношенню до націй». Відтак «справжнє національне різноманіття є позитивно цінним, оскільки надає людям життєво важливе відчуття місцевої належності та як щось самодостатнє» [20]. Гердер не прагнув відгородити нації від впливу одна на одну чи зберегти їх статичними; він вважав нормальним міжмовний, культурний обмін і лінгвокультурний розвиток та вітав їх. Гердер фактично довів до логічного завершення ідеї, закладені у Вестфальському мирі. Він поставив на місце історії королівств та імперій, історії вінценосних можновладців іншу історію – історію самобутніх народів, національно-етнічних утворень. При такому підході карта Європи одразу набула зовсім іншого вигляду. Штучні кордони, утворені внаслідок переділу територій між монархами, не збігалися, ясна річ, із реальними кордонами країн. Досить було звернутися до історії народів, щоб зрозуміти: державно-територіальний устрій Європи є несправедливим: деякі народи, як, припустимо, німці, були розділені між десятками «своїх» можновладців, інші, такі як поляки, українці, значною мірою італійці, – між кількома чужими. Не випадково ідеї Гердера набули такого розвою серед тих слов'янських народів, які на той час були бездержавними. Не випадково на Заході відзначають істотний вплив ідей Гердера на «політичну думку слов'янських націоналістів» [20]. Нарешті, необхідно зауважити, що еліта, яка стала на чолі націєтворчого процесу, далеко не обов'язково за етнічними

ознаками, за походженням мала бути автотонною, проте вона була закорінена в етнічну реальність «свого – не свого» народу. Найяскравіше це, мабуть, зреалізувалося у Фінляндії, де еліта була майже виключно шведською за походженням, але свідомо звернулася до етнічної культури, до вивчення фольклору, до творення фінської літературної мови та мистецтва. Таке було властиве й Україні. Серед тодішніх достойників культури були і росіяни (І. Срезневський, М. Вілінська, вона ж Марко Вовчок), і грузини (М. Цертелєв), і поляки (Б. Залеський, С. Гоцинський).

Загальником цього періоду стало формування нової літературної мови на основі народної. Тут маємо цікаве явище. Вадим Скуратівський пише: «Вельми компетентний знавець київсько-руської доби і водночас вельми далекий від будь-якого «українофільства» академік В. Ключевський на питання своєї університетської аудиторії – а якою ж мовою говорила та доба? – незворушно відповідав – у відповідності зі згаданою своєю компетентністю: «приблизно на том же языке, на котором сейчас говорят подкиевские малорусские крестьяне» [14, с. 18]. Більше того, не лише говорила, а й писала: численні графіти Софії Київської засвідчують український характер тамтешньої лексики. Проте у книжній мові цей характер вирізнявся значно менше. Так тривало аж до початку XVIII століття, зокрема, до віршів і листів Івана Мазепи, написаних народною мовою. Та то були радше винятки. Вадим Скуратівський зазначає, що «народна мова» проривалася в те письменство лише спорадично. Нуртуючи десь у «глибині рядка» тодішніх текстів, вона разом з тим перебувала все ж таки ніби на периферії

і давньої, і взагалі всієї доромантичної літератури. Лише десь із травестії Котляревського, з «лінгвістичної лабораторії» харківських романтиків, з «петербурзького анклаву» цієї лабораторії (Орест Сомов, Євген Гребінка та жменька інших) починається поступове входження «народної мови» в літературу і відповідно її лексично-граматична, стильова, орфографічна і т. д. інституціалізація саме як мови літературної» [14, с. 18].

Отож у переддень XIX століття (у 1798 році) у Санкт-Петербурзі вийшли друком дві книжки, які символізували окреслене вище сплетіння двох національних епох і двох етапів новітнього національного становлення. Йдеться про «Записки о Малороссии» Якова Марковича та «Енеїду» Івана Котляревського. Перша з них була написана онуком знаного мемуариста першої половини XVIII століття, генерального підскарбія Марковича, і являла собою маленьку енциклопедію відомостей про Україну, про її населення, історію, мову. Хоча вона й не відносилася до наукових праць, проте відкрила собою цикл видань, які набули широкого поширення в XIX столітті і відкривали світ української культури широкій громаді, формуючи патріотичні настрої. Друга – славнозвісна «Енеїда» – дала початок новій українській літературі та устійненню новоукраїнської літературної мови.

Але «перелицьована Енеїда» знаменна не тільки виробленням нової літературної мови, а й початком перебування всієї української культури. Вона зосереджується відтепер навколо широким обширів народного життя, цього світу, що має свою мову, свої звичаї, своє куховарство, свою історію, свою географію і включає найрізноманітніші

стани – козаків, городян, селян тощо. Звісно, «Енеїда» розгортається у травестійно-гумористичному ключі, але чим далі, тим більше на перший план у ній виходять романтично-героїчні й анти-тиранічні настанови.

На початку XIX століття осередком українського національно-культурного розвою став Харків. Тут з 1805 року існував університет, заснований завдяки зусиллям Василя Каразіна коштом місцевого дворянства, купецтва і міщанства. Д. Дорошенко зазначав, що «цей університет скупчив біля себе найкращі культурні сили українського громадянства, діячів на полі української культури, історії й етнографії. Ректором університету був довгий час відомий український поет Петро Гулак-Артемівський. У Харкові почали виходити журнали: «Украинский вестник», «Украинский журнал» та інші, які вже своєю назвою показували, що вони присвячені місцевому краю та його інтересам. На чолі літературного руху в Харкові стояв творець української повісті Григорій Квітка. В Харкові почали свою діяльність Срезневський, Костомаров, Метлинський, що свої літературні інтереси поширили аж до загальнослов'янського масштабу й зробилися виразниками духовної взаємності й братерства всіх слов'янських народів» [7, с. 274].

І при цьому, як уже було зазначено, перший та другий етапи генези національного буття виявилися певною мірою «стисненими» у часі, а політичні ідеї не зникали з обшину свідомості частини національної еліти.

У першій чверті XIX століття українська шляхта активно діяла у складі російських таємних товариств, що увійшли в історію як декабристи. Проте вона не

стала самостійною політичною силою і навіть не мала цього на меті. Максимум, чого сягнула частина українців-учасників цих товариств – так це перетворення Російської імперії на республіканську федерацію. Самостійно в царині політики українці (як східні, так і західні) виступили напередодні європейської «весни народів» і під час неї. Республіканські ідеї лягли в основу ідеології Кирило-Мефодіївського братства, ядро котрого у 1846–1847 роках склали історик Микола Костомаров, письменник Пантелеймон Куліш, етнограф Опанас Маркович, математик Микола Гулак, учитель Василь Білозерський, поет і художник Тарас Шевченко. У написаній Костомаровим програмній праці «Книги биття українського народу» йшлося про ідеї соціальної справедливості, безстановості суспільства, свободи думки, совісті, слова, поширення освіти тощо – з резюме: «І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою (республікою. – Авт.) в союзі Слав'янським» [12]. Саме в цей час українська політична думка радикально розходиться з російською, хоча і там, і там ідеться про концепти слов'янофільства. Пушкінська настанова про те, що «славянские ручьи сольются в русском море», поєднана з неприйняттям «народних витий», тобто парламентаризму, концептуально несумісна з визнанням братчиками державних прав і демократичного устрою кожного зі слов'янських народів. Та й навряд, за великим рахунком, можна казати про ідеологію, яка мала на меті перетворення слов'янських народів на мешканців провінцій «третього Риму», як про «слов'янофільство». Радше це імперієфільство. Тож на шляху до латентної суб'єктності був здобутий важливий ідеологічний рубіж.

Минув рік від розгрому Кирило-Мефодіївського братства – і під час «весни народів» українці Галичини та Буковини показали себе не тільки як латентний, а часом і як актуальний, самодіяльний геополітичний чинник.

Щоб уявити, наскільки вагомим був цей чинник, варто процитувати кілька фрагментів зі статей Фрідріха Енгельса, alter ego Карла Маркса, в редакційній останній «Новій Рейнській газеті», провідному друкованому органі германської та угорської революції. Отже, Енгельс писав, що «саме хорвати, словенці, далматинці, чехи, морави та русини дали [...] війська для придушення революції у Відні, Кракові, Львові й Угорщині» [8, с. 301]. А ще він ремствував у зв'язку з цим на «загумінкову обмеженість русинських селян» [9, с. 551]. І, нарешті, апофеоз цих міркувань: «Меттерніх (канцлер Австрії. – Авт.) придушив демократичний польський рух, розпочатий на користь селянства, за допомогою самих русинських селян, заражених релігійним та національним фанатизмом» [9, с. 178]. При цьому «русини відрізняються від поляків дещо іншим діалектом і, головним чином, православною релігією; вони здавна належали до Польщі і лише від Меттерніха дізналися, що поляки – їхні гнобителі. Начебто у старій Польщі самі поляки не зазнавали такого ж гноблення, як і русини, начебто за австрійського панування Меттерніх не був їхнім спільним гнобителем!» [9, с. 179]. Маркс солідаризувався з Енгельсом, пишучи, що «у Відні війська хорватів, русинів і волохів потоптали німецьку землю, піддаючи обстрілу та пускаючи за димом найкраще з міст Німеччини...» [13, с. 232]. Як бачимо, йдеться не про випадкові чи дріб'язкові речі. Чим

же була викликана така реакція з боку ідейних лідерів радикальних німецьких революціонерів? Чому стільки ненависті до русинів (як поляки та німці звали західних українців)? І з якого дива інвективи Енгельса на адресу буцімто «вигаданих» канцлером Австрії русинів ледь не дослівно збігаються з інвективами лідерів Росії (що колишньої імперської, що нинішньої) на адресу «вигаданих» австрійським же генштабом українців, з тією різницею, що русини начебто були складовою польського народу, а українці – російського? І, нарешті, чому українці виявилися ворогами німецької революції, а разом із тим і певних польських революційних кіл?

Отож погляньмо на тодішню ситуацію. На той час на Західній Україні була скасована панщина, постали сотні тисяч вільних селянських хазяйств, щоправда, переважно малоземельних, з'явилася національна інтелігенція. Тож було кому організувати русинів-українців як самостійну силу зі своїми інтересами. У квітні 1848 року вони подають австрійському цісарю петицію, де зазначають: ми – автохтони в Галичині, частина великого слов'янського народу, який колись мав державність і має право на українські школи, на діловодство українською мовою й на представництво в органах влади. 2 травня 1848 року заснована Головна Руська Рада, яка закликала український народ до пробудження та забезпечення собі кращої долі. Українські делегати взяли повноправну участь у Слов'янському конгресі у Празі, вони з'явилися серед депутатів австрійського парламенту. Все це – незаперечні елементи формування української політичної суб'єктності. А що за цих обставин пропонували народам

Австрійської імперії німецькі, угорські та польські революціонери? Останні мали на меті відновлення Речі Посполитої в давніх кордонах, тобто повернення Галичини під польське врядування, чого русини-українці не бажали, бо воно було жорсткішим, аніж австрійське. Угорські революціонери прагнули «великої Угорщини» з інкорпорацією словацьких, словенських, хорватських земель та русинського Закарпаття й асиміляцією їхнього населення. Ну, а німецькі революціонери прагнули включити до твореної ними республіки Австрію та Чехію з Моравією. І при цьому всі згадані слов'янські народи мають «зникнути у вихорі революційної бурі». Ясна річ, що така «імперська революційність» аж ніяк не імпонувала слов'янським народам Австрійської імперії. І саме тому, а не в силу своєї «загумінкової обмеженості» чи «релігійного та національного фанатизму» під австрійські українці обрали захист відносно ліберальної монархії, а не «вихор революційної бурі», який вів до постання новітніх імперіалізмів. В тому виявилися початки геополітичної суб'єктності західних українців, але «весна народів» була жорстко придушена за активною участю військ Російської імперії, тож національний прогрес і «революційно-імперських», і «реакційно-провінційних» народів був відкинутий на десятиліття.

І ще одне важливе доповнення. Демократично налаштовані учасники Слов'янського конгресу поставили на меті боротися за свободу слов'янських народів, усіх без винятку. Фрідріх Енгельс відповів на це так: «Ми знаємо тепер, де сконцентровані вороги революції: у Росії та у слов'янських областях Австрії; і ніякі фрази та вказівки на невизначене демократичне майбутнє цих

країн не завадять нам ставитися до наших ворогів, як до ворогів. [...] Якщо революційний панславизм приймає ці слова всерйоз і зрідкатиметься революції всюди, де справа торкнеться фантастичної слов'янської національності, то й ми будемо знати, що робити. Тоді боротьба, «жорстока боротьба не на життя, а на смерть» зі слов'янством, яке зраджує революцію, боротьба на знищення і нещадний тероризм – не в інтересах Німеччини, а на користь революції!» [8, с. 306]. Сказане Енгельсом торкається й ідей Кирило-Мефодіївського братства, і всіх українців, були вони у складі Австрійської чи Російської імперій. Тобто будь-яка суб'єктність слов'ян, крім поляків, не кажучи про геополітичну, – виклик німецькій революції, і цей слов'янський народ підлягає знищенню. Нічого не скажеш, Адольф Гітлер як очільник т. зв. «національної німецької революції» мав гідного попередника. А Йосип Сталін лише підставив росіян на місце німців, знищуючи суб'єктність українського нації разом із самими властивими українцями та перетворюючи вцілілих на малоросів.

Але повернімося у середину XIX століття. Лібералізація політичного життя в Російській імперії після поразки у Кримській війні 1853–1856 років сприяла пошквалюванню та, головне, інституціоналізації легального українського руху. 1859 року у Санкт-Петербурзі виникла українська Громада (перше легальне громадське українське об'єднання в Російській імперії), заснована колишніми членами Кирило-Мефодіївського братства Тарасом Шевченком, Пантелеймоном Кулішем, Миколою Костомаровим та Василем Білозерським. Там же почав виходити перший український щомісячник «Основа».

За два роки утворилася Громада у Києві (чисельність – близько 200 членів), потім – в Одесі, Чернігові, Харкові, Полтаві, Єлисаветграді й інших містах Наддніпрянщини. А ще у жовтні 1859 року у Києві відкрилася перша в Російській імперії недільна школа для дорослих. Члени громад викладали у недільних школах, писали і видавали для них підручники українською мовою (зокрема, цим займалися Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш). Загалом третина недільних шкіл, відкритих у ті роки в Російській імперії, припадала на українські губернії. Вчорашні кріпаки-селяни та мешканці приміських слобідок склали основний контингент учнів. На відміну від росіян українським шляхтичам та різночинцям не треба було «ходити в народ»: між ними та українським селянством, яке не знало століть кріпацтва, не існувало неперехідної прірви, й ім'я Шевченка та його вірші були своєрідним паролем, зрозумілим усім прошаркам суспільства. Додамо до цього, що Пилип Морачевський 1861 року підготував переклад Євангелій українською, визнаний і високо оцінений Імператорською академією наук.

Із листів Антона Чехова 1888 року і спогадів його колег про українське селянство на теренах колишньої Гетьманщини відомо, що грамотні «хохли» читали Шевченка та нерідко мали вдома «Кобзар», що їхніх дітей місцева «панська» молодь навчала українською мовою, що ці селяни вміли не лише добре співати, а й грати на скрипках тощо. І не лише про селян ішлося – Чехов спілкувався і з робітниками цукрового заводу Харитоненка, які жили переважно у тих самих селах чи в Сумах; їхні звичаї були назагал такими ж, несхожими на

російський чи советський «пролетаріат» пізніших часів. І висновок: «Про антагонізм поміж пейзажами і панамі немає і гадки» [15]. І хоча описані пізніші часи, зрозуміло, що йдеться про традицію, вироблену за десятиліття перед цим.

Інакше кажучи, кінець 1850-х – початок 1860-х стали часом устійнення культурно-освітньої суб'єктності підросійської України (на півдавстрійській Україні в цьому плані виникла майже чвертьстолітня пауза). А така суб'єктність є складовою загальної національної суб'єктності, і коли інші складові відсутні чи майже відсутні, все одно можна говорити про латентну суб'єктність. Реакція на цей факт з боку імперської влади не забарилася. Вже восени 1862 року російський уряд, звинувативши діячів українського руху у намірі «відродити малоросійську народність», закрити усі недільні школи, невдовзі були розгромлені Полтавська та Чернігівська громади, закрита газета «Чернігівський листок», яку видавав байкар Леонід Глібов. Низка членів Київської та Харківської громад були заарештовані, частина з них вислана на північ Росії. Нарешті, 20 червня 1863 року міністр внутрішніх справ Валуєв підписав відомчий циркуляр із заборонаю видання українською мовою преси, шкільної та релігійної літератури.

Активісти заборонених громад зайнялися іншою справою – кооперацією. «Перше споживче товариство в Україні було створено в 1866 році викладачами Імператорського університету в Харкові. Біля його витоків стояв відомий громадський діяч Микола Баллін. [...] Головою обрали професора-хіміка Гарніч-Гарницького. Микола Баллін багато їздив по Європі, вивчаючи досвід Франції, Німеччини, Англії, звертаючи увагу не

тільки на технічну сторону, але й організаційні моменти. [...] На його думку, кооперація була здатна змінити суспільство, перевиховати людину, оскільки в основі кооперативної ідеї закладені не тільки економічні інтереси, а й взаємодопомога, любов, дружба. [...] Через два роки – 6 жовтня 1868 року – було затверджено статут Київського споживчого товариства, заснованого також науковцями та громадськими діячами» [10].

Станом на 1870 рік в українських губерніях діяло 20 споживчих кооперативів – третина від наявних в Російській імперії (включно із економічно найрозвиненішими Польщею, Фінляндією, Балтією). І знову влада небезпідставно бачить крамолу: українці зайнялися економічною самоорганізацією, яка справді об'єднує всі суспільні прошарки, тобто творить національну спільноту. При цьому до купи в явній чи неявній формі пов'язуються три питання: політичне, національне і соціальне. А те, що не дозволене у самодержавній Росії, робиться у ліберальнішій (хоч і провінційній, за європейськими мірками) монархії Габсбургів. 1873 року за фінансової допомоги аристократки Єлизавети Скоропадської-Милорадович і цукрового барона Василя Симиренка громадівці започаткували у Львові Літературне товариство імені Тараса Шевченка, яке через кілька десятиліть (уже під назвою «Наукове товариство імені Шевченка», НТШ) стало неофіційною українською академією наук, яка об'єднала інтелектуалів по обидва боки кордону.

1870-ті роки в Російській імперії традиційно визначаються як доба народництва. Це стосувалося й українських губерній, з тією поправкою, що там народництво й українофільство стали

де-факто синонімами, бо ж із «народом» (тоді так звалося зазвичай селянство та мешканці передмість) слід було спілкуватися народною мовою. Відтак мало йтися не лише про соціальні проблеми, а й про національні, а де національні – там присутні й політичні, навіть у демократичній державі, не кажучи вже про колоніальну імперію. До лав громад вливається нове покоління – «молодогромадівці», більш радикальні та менш перестрашені. Крім того, сотні студентів, старших гімназистів, молодих випускників університетів, семінарій та училищ поза організаційними формами стають на шлях просвітницької, культурницької та економічної діяльності «задня народу». Активісти, як їх назвали б сьогодні, пишуть і перекладають українською книги і брошури, створюють медичні і навчальні заклади, продовжують розвиток кооперації. У цей період саме Україна стає промоутером змін в Російській імперії. Один із важливих аспектів цього підмітив Іван Дзюба: «Всупереч уявленню про запізнілий і вторинний щодо Росії характер робітничого руху в Україні, згадаймо факти: першими в Російській імперії організаціями робітництва були «Южнороссийский союз рабочих», створений в Одесі 1875 р. Є. Заславським і Ф. Кравченком, та «Южнорусский рабочий союз» (1880 р.) у Києві. [...] Причому в Україні було більше, ніж у Росії, різноманітних відтінків у робітничому русі; поширеними були ідеї анархізму, синдикалізму, етичного соціалізму, утопічного соціалізму, «кооперативного суспільства» тощо. Певно, це було принаймні почасти зумовлене національною ментальністю і традиційною схильністю до плюралізму в громадському житті, меншою готовністю до

фанатизму і догматизму» [11, с. 27]. Наче загальноімперські чи якісь «космополітичні» підпільні структури, але факти свідчать інше. Скажімо, Софія Богомольць (із «тих самих» Богомольців), одна з організаторок «Південноросійського робітничого союзу», була заарештована і знищена тюрмами та засланнями, тільки й лишила у спадщину родині, що обшитий тюремною мішковиною «Кобзар». Листівки українською мовою до робітництва теж були фактом.

Але в середині 1870-х на весь народницький рух в Російській імперії впали потужні репресії. Тисячі заарештованих і безсудно засланих, десятки померлих або збожеволілих у в'язницях юнок і юнаків, – і паралельно розгорнені репресії проти всього українського. 18 травня 1876 року Олександр Другий підписав Емський указ, який забороняв театральні вистави, публічні промови та шкільне навчання українською мовою і навіть друкування українських текстів до музичних нот. Заборонялося також ввезення українських книг з-за кордону, вони вилучалися зі шкільних бібліотек. Була закрита Київська філія Російського географічного товариства (основу якої склали українофіли), припинено видання газети «Київській телеграфъ». Унаслідок урядових репресій число членів найбільшої Громади – Київської – зменшилося до 55-ти осіб. Репресії були розгорнуті й проти кооперативного руху, який внаслідок цього занепадав аж до кінця XIX століття. За цієї ситуації частина знаних діячів українського руху виїхала за кордон, інші стали знову обмежуватися науково-культурницькою роботою. А українська освічена молодь, незадоволена поміркованістю старшої генерації, почала шукати інші шляхи.

Саме молоді українці у другій половині 1870-х узялися за зброю – спершу для оборони, потім для атак на владні структури. Брати Дебагорії-Мокрієвичі, Бохановський, Стефанович, Кулябко-Корецький, Кравчинський, Ковалевська, Подолинський, Рашевський, Малинка, Ковальський, Фроленко, Корба, Макаревич. «Чигиринська змова» 1877 року, коли у підготовку збройного повстання були залучені тисячі селян. Потужні підпільні гуртки у Києві, Харкові, Єлисаветграді, Чернігові, Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Ніжині, Одесі, Кам'янці-Подільському й інших містах. Спадкоємець величезних статків Дмитро Лизогуб – головний фінансист партизанів, як вони стали себе називати, Валер'ян Осинський – ідеолог. 1878 рік. На державний терор українські народники відповідають терором проти можновладців, задіяних у злочинах проти молоді. Замах у Києві на заступника прокурора. Там же – вбивство жандармського офіцера барона Гейкінга. В обох випадках організатором виступав Валер'ян Осинський. Спроби збройно відбити ув'язненого поблизу Харкова народника Войнаральського та засудженого в Одесі Ковальського. Паралельно – знищення шпиків, яких Третє відділення (таємна поліція імперії) засилає до підпільних організацій. 1879 рік. У Харкові підпільниками забитий губернатор князь Кропоткін. Того ж року у Києві відбувається справжній бій між підпільниками, з одного боку, та, з другого – жандармами і викликаного на підмогу ротою Старо-Оскольського полку. Все це – ще до офіційного створення «Народної волі». Усі події детально описані у виданій за програмою «Українська книга» та внесеної окупантами до списку знищеної літератури праці

одного з авторів статті «Генії проти ідіотів: алгоритми української історії» [6, с. 48–64]. При цьому боротьба проти самодержавства сягає рівня боротьби за демонтаж імперії. «У третьому числі підпільного журналу «Народна воля» серед семи програмних пунктів партії бачимо тезу про «широке обласне самоврядування». Ішлося про історичні області тодішньої Російської держави, тобто про її федералізацію. Фактичний лідер «Народної волі» Андрій Желябов (був студентським активістом, потім працював разом з тестем Семеном Яхненком, батьком першої дружини, у громадівському русі, розчарувався в недієвості лібералізму за умов самодержавства і, як багато хто, взявся за зброю) називав своїх колег по Виконавчому комітету «переконаними автономістами» й вів мову про «розпад імперії на автономні частини». Желябов хотів реалізувати цю ідею через удар по центру імперської бюрократії, повалення абсолютизму й Установчі збори, а українофіли громадівці – через тривалу, копітку, еволюційну працю на ниві просвіти та благодійності, ось і вся різниця. До проголошення ідеї державної самостійності України – спершу Юліаном Бачинським та Іваном Франком, а потім – Миколою Міхновським, – були ще роки й роки... Хоча... Ідеологія народовольців стрімко розвивалася, і 1880 року партійна програма в галузі державного будівництва була конкретизована: на уламках імперії створювався «Загально-руський союз», поділений на самостійні у внутрішніх справах області» [6, с. 59].

Висновки. Інакше кажучи, політично активні молоді українці (і не лише суто українського етнічного походження), ще не виокремивши себе з

загального потоку противників самодержавства (але вже позначивши свою особливість, у тому числі й культурну), нав'язують свій порядок денний у цій боротьбі. Латентна політична (і навіть геополітична, бо ідеться про демонтаж Російської імперії) суб'єктність України поєднується у ці роки з актуальною політичною суб'єктністю українського ядра «Народної волі». Проте ця «українська місія на Москві» (О. Забужко), як і попередні та наступні, зазнала фіаско – модернізувати та демократизувати оновлену Росію, що мала постати на руїнах демонтованої колоніальної імперії, не вдалося.

Часи після 1882 року стали на українських теренах періодом певної паузи в політичній і соціальній активності. Натомість підспудно, як вода під кригою, розвивалася активність культурна. При цьому розділена між двома імперіями українська інтелігенція починає відчувати себе єдиним культурним і навіть деякою мірою політичним цілим. Зрештою, починають утворюватися політичні партії та громадські організації. Серед українських партій, які виникли наприкінці XIX століття, можна виокремити Радикальну партію (1890), Національно-демократичну (1899), Соціал-демократичну (1899), Католицько-руський союз (1899), що діяли на Галичині, і Револьюційну українську партію (1900), яка утворилася на Наддніпрянщині. Остання вимушено – в умовах російського деспотизму – діяла підпільно.

1891 року у Харкові група студентів, серед яких були майбутні визначні діячі українського руху, утворила глибоко законспіроване «Братство Тарасівців», яке невдовзі поширило свою діяльність і на інші міста. За два роки у

Львові надруковано програмовий документ Братства – «Profession de foi молодих українців». Його автори дошкульно критикували українофілів за їхню інтелектуальну вторинність, залежність від російської культури. Братчики проголошували намір стати тим, ким не було старше покоління, тобто істинно українською інтелігенцією, яка поширює українську мову в родинах, установах, школах, навчає дітей української грамоти, культивує ідеї Шевченка. В галузі політичній на меті ставилося визнання українців як окремого народу, перебудова Росії як федерації рівноправних народів.

А 1895 року західноукраїнський марксист Юліан Бачинський першим науково обґрунтував ідею довшеної політичної суб'єктності, тобто соборності та незалежності України. У книзі «Україна Irredenta» він на підставі вивчення соціально-економічного розвитку Європи загалом та українських земель Галичини і Наддніпрянщини зокрема окреслив об'єктивну потребу подолання уярмленого стану та створення Української самостійної соборної держави. Він наголошував, що соціально-економічний розвиток як заходу, так і сходу України відбувався сповільнено, у деформованому вигляді, з великим відставанням від провідних європейських держав, а це спричиняло зубожіння й страждання селянства та пролетаріату. Головна причина цього – те місце, яке об'єктивно посідали українські землі в імперіях Габсбургів і Романових. Йшлося про фактичний колоніальний статус з усіма його наслідками, в тому числі – масовою еміграцією представників трудових класів у пошуках кращої долі, що у свою чергу з кожним роком дедалі більше унеможлиблювало нормальне майбуття

України, адже вона втрачала свої найкращі трудові ресурси. Бачинський підкреслював, що у Європі нормальний економічний розвиток відбувався через створення національних держав, в яких буржуазія здобувала якнайкращі умови для розвитку своєї справи, оскільки власна держава забезпечувала «своїй» буржуазії всі потрібні їй заходи протекції. «Буржуазія, національна ідея і національна держава – се вплив економічної еволюції, дитина капіталістичної продукції» [1, с. 71]. Це був прорив до принципово глибшого, ніж раніше, розуміння шляхів здобуття повноцінної політичної суб'єктності України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинський Ю. Україна Irredenta. 3-тє вид. Берлін: Вид-во української молоді, 1924. 237 с.
2. Гадяцький трактат / з польської мови переклав В. Шевчук. URL: [https://web.archive.org/web/20201030080710/http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82_\(%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82\)](https://web.archive.org/web/20201030080710/http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82_(%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82))
3. Гравовська І. М. Сучасне вітчизняне та закордонне українознавство в реаліях війни путінської неоімперії проти України. *Україна в контексті соціогуманітарних викликів сучасності: історичний досвід та перспективи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю). 17 травня 2022 року. Переяслав, 2022. С. 72–74.
4. Гравовська І., Гравовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 212–225.
5. Гравовська І., Гравовський С. До філософських підстав осмислення проблеми суб'єктності України. Концепція Олександра Кульчицького.

Українознавство. 2023. № 3. С. 143–158.

6. Грабовський С. Генії проти ідіотів: алгоритми української історії. Вид. 3-тє, перероб. й допов. Київ: Стилос, 2019. 446 с.

7. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Вид. друге. Київ: Глобус, 1992. 349 с.

8. Энгельс Ф. Демократический панславизм. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений в 50 т. Т. 5. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. С. 289–306.

9. Энгельс Ф. Борьба в Венгрии. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений в 50 т. Т. 5. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. С. 551–560.

10. Заснування коопераційного руху в Україні / АгроЕліта (підготував А. Сава). *Всеукраїнський аграрний журнал*. URL: <https://agroelita.info/zasnuvannya-kooperatsijnoho-ruhu-v-ukrajini/>

11. Иван Дзюба. Пастка: 30 років зі Сталіним, 50 років без Сталіна. Київ: Криниця, 2003. 144 с.

12. Костомаров М. Книги битія українського народу. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1051&page=3>

13. Маркс К. Кампгаузен. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений в 50 т. Т. 5. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. С. 230–232.

14. Скуратівський В. Містагог національної ідентифікації. Из нотаток про «народознавство» Тараса Шевченка. *Філософська думка*. 2014. № 1. С. 8–23.

15. Чехов А. А. Чехов – М. Лейкину, 21 июня 1888 года, Сумы. URL: <http://book-online.com.ua/read.php?book=1571&page=112>

16. Шевченко Тарас. Кавказ. Поема. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev139.htm>

17. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2006. 584 с.

18. Ясь О. В. «Історія Русів», «Історія Русовъ». *Енциклопедія історії України*. Т. 3:

Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_Rusiv

19. Hrabovska Iryna, Hrabovsky Serhiy. Ukrainian postcolonialism as a theoretical and practical problem of modernity. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych. Science, research, development*. Warszawa, 2018. № 10. С. 23–25.

20. Johann Gottfried von Herder. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/herder/>

21. Peace of Westphalia. *Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/event/Peace-of-Westphalia>

22. Works of Karl Marx 1857 Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century. Chapter IV. URL: <https://marxists.architexturez.net/archive/marx/works/1857/russia/ch04.htm>

REFERENCES

1. BACHYNSKYI, Yu. (1924). *Ukraine Irredenta*. 3rd ed. Berlin: Publishing House of Ukrainian Yuth. 237 p. [in Ukr.]

2. *Hadiac Ttreatise*. [online] Available at: [https://web.archive.org/web/20201030080710/http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82_\(%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82\)](https://web.archive.org/web/20201030080710/http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82_(%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82)) [in Ukr.]

3. HRABOVSKA, I. (2022). Modern Domestic and Foreign Ukrainian Studies in the Realities of Putin's Neo-Imperial War against Ukraine. Ukraine in the Context of Modern Socio-Humanitarian Challenges: *Historical Experience and Perspectives. Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (with International Participation)*. May 17, 2022. Pereiaslav, pp. 72–74. [in Ukr.]

4. HRABOVSKA, I., HRABOVSKYI, S. (2023). Waves of Globalization, Decolonization and Geopolitical Subjectivity. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, №1, pp. 212–225. [in Ukr.]

5. HRABOVSKA, I., HRABOVSKYI, S. (2023). To the Philosophical Foundations of

- Understanding the Problem of Subjectivity of Ukraine. Concept by Oleksandr Kulchytskyi. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), №3, pp. 143–158. [in Ukr.]
6. HRABOVSKYI, S. (2019). *Geniuses against Idiots: Algorithms of Ukrainian History*. 3rd. ed., corr. and ext. Kyiv: Stylos, 446 p. [in Ukr.]
7. DOROSHENKO, D. (1992). *Essay on the History of Ukraine. Volume II (from the Half of the 17th Century)*. 2nd. ed. Kyiv: Hlobus, 349 p. [in Ukr.]
8. ENGELS, F. (1957). Democratic Pan-Slavism. Marks K, Engels F. *Complete Works in 50 Vol. Vol. 5*. Moscow: State Publishing House of Political Literature, pp. 289–306. [in Rus.]
9. ENGELS F. (1957). Fighting in Hungary. Marks K, Engels F. *Complete Works in 50 Vol. Vol. 5*. State Publishing House of Political Literature, pp.289–306. [in Rus.]
10. SAVA, A. Establishment of the Cooperative Movement in Ukraine. [online] *AgroElita. All-Ukraininan Agricultural Journal*. Available at: <https://agroelita.info/zasnuvannya-kooperatsijnoho-ruhu-v-ukrajini/> [in Ukr.]
11. DZIUBA, I. (2003). *Trap: 30 Years with Stalin, 50 Years without Stalin*. Kyiv: Krynytsia, 144 p. [in Ukr.]
12. KOSTOMAROV, M. *Books of the Beating of the Ukrainian People*. [online] Available at: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1051&page=3> [in Ukr.]
13. MARKS, K. (1957). Kamphausen. Marks K, Engels F. *Complete Works in 50 Vol. Vol. 5*. Moscow: State Publishing House of Political Literature, pp. 230–232. [in Rus.]
14. SKURATIVSKYI, V. (2014). Mystagoge of National Identification. From Taras Shevchenko's Notes on "Folklore". *Filosoofska dumka* (Philosophical Thought), № 1, pp. 8–23. [in Ukr.]
15. CHEKHOV, A. (1888). *Chekhov to M. Leikin, June 21, 1888, Sumy*. [online] Available at: <http://book-online.com.ua/read.php?book=1571&page=112> [in Rus.]
16. SHEVCHENKO, T. *Caucasus. A Poem*. [online] Available at: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev139.htm> [in Ukr.]
17. YAKOVENKO, N. (2006). *Essay on the History of Medieval and Early Modern Ukraine*. Kyiv: Krytyka, 584 p. [in Ukr.]
18. YAS, O. (2005). "History of Rusiv", "History of Rusov". *Entsyklopediia Istorii Ukrainy: Vol. 3: E-Y*. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka. 672 p. [in Ukr.]
19. HRABOVSKA, I., HRABOVSKY, S.. (2018). Ukrainian Postcolonialism as a Theoretical and Practical Problem of Modernity. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych. Science, research, development*, № 10. Warszawa, pp. 23–25. [in Eng.]
20. GOTTFRIED FON HERDER, J. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [online] Available at: <https://plato.stanford.edu/entries/herder/> [in Eng.]
21. Peace of Westphalia. [online] *Britannica*. Available at: <https://www.britannica.com/event/Peace-of-Westphalia> [in Eng.]
22. *Works of Karl Marx*. (1857). Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century. Chapter IV. [online] Available at: <https://marxists.architexturez.net/archive/marx/works/1857/russia/ch04.htm> [in Eng.]